

A DOKTORI MŰ RÖVID ÖSSZEFOGLALÓJA (TÉZIS)

Gördülő rendszerváltás: az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977-1994)

Bozóki András

A disszertáció azt vizsgálja, hogy kik voltak és mit akartak a magyar rendszerváltás legaktívabb résztvevői és milyen szerepet játszott a demokratikus átalakulásban az ellenzéki értelmiség. A demokratikus politikai tagoltság kialakulását abból kiindulva közelítem meg, hogy annak létrejötte nemcsak történetileg determinált mélyáramlatokhoz, hanem bizonyos töréspontokhoz, fordulópontokhoz köthető. Bizonyos történeti pillanatok meghatározó befolyást gyakorolnak a politikai erők megszerveződésére és politikai rendszerek átalakulására. Ezek a ritka pillanatok generációkat formálnak.

A stabilitás évtizedei után, a gyors változások korában – amikor az addig megismert szabályok hirtelen viszonylagossá válnak, majd eltűnnek – új társadalmi szereplők lépnek színre. Ezek a szereplők eleinte abból a körből jönnek, amelynek tagjai mindaddig kívül álltak a rendszeren, így kellő morális tőkével rendelkeznek a változás elindításához. Egy poszttotalitárius rendszerben – mint amilyen az államszocializmus volt a késő Kádár-korszakban – nagyon kevés szereplő állhatott a rendszeren kívül. Elsősorban azok tartoztak közéjük, akiket korábbi „renitens” viselkedésük miatt állásukból eltávolítottak, de akik nemcsak az államtól, hanem az állam árnyékában létező egyéb forrásokból is biztosítani tudták megélhetésüket. Amint azt a nemzetközi elitkutatások kimutatták, ilyen szereplők lehetnek radikális változások idején az értelmiségiek. Nem ők teremtik meg a változás lehetőségét, de ők azok, akik ennek esélyét legkorábban veszik észre. Forradalmi időszakokban mozgékonyabb, kozmopolitább társadalmi szereplők kerülnek előtérbe – mert a változás kivitelezéséhez új eszmékre, víziókra és cselekvésformákra van szükség – míg a forradalom utáni időszakokban jellemzően visszatérnek a társadalomba beágyazottabb, a hierarchiát belülről ismerő szereplők, akik a rendszert rutinszerűen működtetik.

Ilyen kivételes pillanat volt Magyarországon az 1987-1990 között lezajlott rendszerváltás, amely radikálisan megváltoztatta a magyar politikát és a társadalom életét. E kötetben nem célom a rendszerváltás történetének feldolgozása vagy a demokratikus ellenzék

történetének részletes bemutatása, hiszen erről már számos tudományos munka született, és téma egyes aspektusaival többen is foglalkoztak. Céloom viszont annak ábrázolása, hogy miként változtak meg a szereplők és stratégiák a rendszerváltás előtt, alatt és közvetlenül utána. Könyvem nemcsak a szűken vett politikai rendszerváltás éveit vizsgálja, hanem azokat a folyamatokat, amelyek az azt megelőző évtizedben ide vezettek, illetve azt a rövid mozgalmi korszakot, amely a rendszerváltást követő éveket jellemezte. Az 1977-től 1994-ig tartó teljes időszakot olyan korszaknak tekintem, amelyet a politizáló értelmiség szokatlanul erős befolyása jellemezett.

Alapkérdések

Miért épp az értelmiségiek kerültek közel a politika formálásának lehetőségéhez a hanyatló Kádár-korszak idején? Vajon ugyanazok az aktivisták voltak-e folyamatosan kulcsszerepben a fenti időszakokban, vagy periódusonként váltották egymást? Mik voltak az ellenzéki megszólalás lehetőségei az első és második nyilvánosságban, hogyan különült el, majd olvadt össze a kettő? Milyen volt az ellenzéki értelmiségi csoportok közötti munkamegosztás? Hogyan változtak az ellenzéki értelmiségiek gondolkodását formáló eszmék ebben a korszakban? Milyen szabályszerűségek mutathatók ki az értelmiségiek politikai aktivitásában olyan esetben, amikor a rendszerváltás nem forradalmi úton, hanem erőszakmentes, demokratikus átalakulással valósult meg? Mint kutatásomból kiderül, e korszakban jelentős személyi átrendeződések történtek az ellenzéki értelmiségben: a disszidensektől a kerekasztal-tárgyalások résztvevőin át az új parlament összetételéig és a rendszerváltás utáni mozgalmak résztvevői köréig jellemző volt az ellenzéki szereplők cirkulációja. Már itt, könyvem bevezetőjében érdemes megemlíteni kutatásaim egyik eredményét, amely szerint a vizsgált időszak egyes periódusai között jóval nagyobb volt az ellenzéki értelmiségi csoportok összetételének változása, mint folytonossága.

A magyar rendszerváltás nem forradalmi módon, de forradalmi eredménnyel zárult, amelyben nemcsak a politikai szerkezet változott meg, hanem a gazdasági rendszer, sőt a politikai formula (Mosca 1939), vagyis az új rendnek a társadalomról, a történelemről és a kulturális kontextusról alkotott képe is. Ezzel együtt, az átalakulást már akkor sem nevezték forradalomnak, sokkal inkább keretek között tartott, a tömegek időleges mobilizációjára és demobilizációjára egyszerre építő, a béke, a legalitás és az erőszakmentesség szempontjait nagyra értékelő demokratikus átmenetnek. Ezek az átalakulások (*transitions*) a legalitás és legitimitás kérdésén túl is számos tekintetben különböznek a klasszikus forradalmaktól, de mégsem alaptalan ezeket Hannah Arendt (1963) nyomán “új kezdetként” értelmezni. Arendt

szerint a politikai forradalmak három szakasza különíthető el: az első az autoritás elvesztése, a második a felszabadulás élménye, harmadik pedig az új kezdet, vagyis a szabadság megalapozása. Az utolsó szakasz kiemelkedő politikai és jogi aktusa az alkotmányozás, amely lezárja a forradalmi folyamatot, egyszersmind új kezdet szimbóluma. Ahogy a szabadság kiterjesztése nélkül, úgy az új kezdet széles, társadalmi átélése és tudatosítása nélkül sem létezhet forradalom. Ez a változás azonban – ellentétben a klasszikus forradalmakkal – nem a “nép” forradalma, hanem az állampolgároké. Nem társadalmi, hanem politikai forradalom. Az 1989-es demokratikus átmenetek az elért eredményeket tekintve forradalmiak voltak, de a változás folyamatát és a benne résztvevők helyzetdefinícióját tekintve többnyire mégsem nevezhetők annak. A változás eredménye forradalmi lett, de a változás módja általában nem volt az.

Miközben a reformokat és forradalmakat analitikus szempontból külön kell választani, a valóságban e folyamatok nagyon összetettek lehetnek: az egyik eredhet a másikból, átfolyhatnak egymásba, és kölcsönösen erősíthetik is egymást. Forradalmi helyzetek, ha nem vezetnek forradalomhoz, megnyithatják az utat a reformok előtt. Vagy fordítva, a reformok radikalizálódása forradalmi helyzetet hozhatnak létre. A sikeres reformok adott helyzetben jelenthetik a forradalom első, előkészítő szakaszát, de a sikertelen reformok is vezethetnek forradalmakhoz, ha provokálják a társadalmat. Az is előfordul, hogy a levert forradalmak utólagos „fájdalomdíja” a reform. (Ez utóbbi következett be Magyarországon az 1960-as években.) A demokratikus átmenetre készült ellenzéki stratégiák általában a megelőző történelmi események tapasztalatain alapulnak.

Az ellenzéki értelmiségi politizálás átmeneti dominanciája a késő Kádár-rendszerben nem a semmiből jött, összefüggött az 1956-os forradalom leverését követő kádári konszolidációs politikával, amely az értelmiség integrálásán keresztül igyekezett fenntartani a társadalmi békét és „legitimálni” a rendszert. Az értelmiség nevesebb képviselői a rendszer „értelmiségpolitikája” révén privilegizált helyzetben voltak, amely lehetővé tette számukra a rendszeren belüli viszonylagos autonómiát. Másokat viszont marginalizált helyzetbe szorítottak, belőlük lettek a disszidensek, akik a demokratikus ellenzékét létrehozták. Mindez az 1980-as években a rezsim viszonylagos nyitottságával párosult, így nem véletlen, hogy volt, aki a kései Kádár-rendszert „diszkurzív diktatúraként” írta le. Ezt a viszonylagos rugalmasságot használták ki azok a filozófusok, szociológusok, történészek, szellemi szabadfoglalkozásúak, és más, kötetlen munkaidőben dolgozó értelmiségiek arra, hogy a rendszer radikális átalakításának igényét megfogalmazzák.

Magyarországon a politikai pluralizmus jelentős részben az értelmiségi csoportok köré szerveződő kulturális pluralizmusból nőtt ki. A korábbi évtizedektől eltérően az 1980-as években

már csíraformában jelen voltak azok a politikai irányzatok, amelyek az évtized végén gyorsan kialakuló többpártrendszert formálták. A körök, klubok, civil kezdeményezések, a környezetvédő csoportok és békemozgalmak, a politikailag is artikulálódó kulturális-történeti törésvonalak mind a válság felé sodródó, erjedésben lévő társadalom képét mutatták. Az évtized legnagyobb részében azonban e kezdeményezések többsége még nem nyílt politikai konfrontációra, hanem a civil társadalom újraélesztésére irányult.

Első megközelítésben az értelmiség hosszú évtizedén belül három nagyobb periódust különíthetünk el: a disszidencia, a professzionalizáció, és a rendszerváltás utáni új mozgalmi politika szakaszait. Az első periódus az alternatív nyilvánosság, az ellenzéki szerveződés, a hálózatépítés, a nagy tüntetések, a programalkotás és pártszervezés szakasza volt (1977-1988), amelynek első részében a disszidensek közvetítők voltak a hatalom és a társadalom között, majd ezek a csoportok demokratikus ellenzékké szerveződtek.

Az ellenzéki értelmiségi politizálás három nagy korszaka tehát így is leírható:

1. táblázat: Az ellenzéki értelmiségi politizálás jellege a rendszerváltás előtt, alatt, és után

Korszak	1977-1988	1989-1990	1991-1994
A politizálás jellege	Disszidencia, hálózatépítés	Professzionalizáció	Új mozgalmi politika
Értelmiségi szerep	Közvetítő / Morális	Törvényhozó	Értelmező

Közelebbről megvizsgálva azonban kitűnik, hogy a disszidencia klasszikus korszakától már az 1988-as év is különbözik, amely az ellenzéki aktivitás tömegessé válását hozta magával és már ezzel is átmenetet jelentett a disszidencia a többpártrendszerű politika korszakai között. A második nagyobb szakasz a politikusi professzionalizáció időszaka (1989-1990), amelyen belül ugyancsak elkülöníthető az 1989-es kerekasztal-tárgyalások időszaka – amelyet a békés átmenetre való törekvés és a leendő jogállam szabályainak megalkotása jellemzett – és az 1990-ben meginduló demokratikus parlamenti politika időszaka. Ebben a középső korszakban az ellenzéki értelmiségi aktivitás fókuszában a törvényhozás, sőt az alkotmányozás állt. Végül az értelmiség hosszú évtizedének harmadik szakaszában a korábbi politikai szereplők egy része fokozatosan visszatért a pártpolitikából a szakmai életbe és a civil mozgalmakba. Azok, akik résztvettek az új mozgalmakban, a demokrácia alapértékeit próbálták megfogalmazni a mozgalmi szférában, és szembesíteni azokat a frissen létrejött

többspártrendszer napi gyakorlatával (1991-1994). Az ellenzéki értelmiség a demokrácia újraértelmezésére tett kísérletet, amelynek tág, normatív kereteket szabott, és azzal szembesítette a létező demokrácia politikai pártjait.

Az 1994-es választásokat követően az értelmiségi politizálás korszaka lezárult. Az értelmiség többé nem volt képes olyan politikai befolyásra szert tenni, mint az 1970-es évek végétől az 1990-es évek elejéig tartó bő másfél évtizedben. A demokratikus konszolidáció idején az értelmiség vezető szerepét a hatalom rutinszerű működtetésének szakértői, a hivatásos politikusok és bürokraták vették át.

A kutatás módszerei

Ami a kutatási módszereket illeti, kezdettől fogva egyértelmű volt számomra, hogy ilyen komplex témát nem érdemes egyetlen módszerrel feldolgozni: a módszertani pluralizmus szellemében egyaránt szükség van a politikai szövegek kontextuális elemzésére, a politikai folyamatok politikatörténeti és szociológiai felvázolására, a résztvevőkkel készített interjúkra, életrajzaik tanulmányozására, valamint kvantitatív, statisztikai elemzésekre.

A weberi „megértő szociológia” klasszikus eljárását követve az empirikus elemzésből kiindulva típusalkotásra, a változás dinamikájának lényegi összegzésére törekedtem. Ezt kiegészítettem a társadalomtudományokban alkalmazott biográfiai elemzési módszerrel, amelynek révén feltárom a résztvevők társadalmi háttérét, aktivitásának változását, foglalkozását, politikai értékeit és szerepfelfogásukat. A szereplők politikai stratégiáját a korabeli dokumentumokban megjelent írásos és szóbeli megnyilvánulásaik, elsősorban a szamizdat-folyóiratokban közölt cikkeik alapján vizsgálom.

Könyvem empirikus kutatásokra támaszkodik, amelynek legfontosabb részét a rendszerváltás résztvevőivel készített, félig strukturált interjúk képezik. Ezek egyaránt foglalkoznak a szereplők életútjával és a rendszerváltás idején – elsősorban a kerekasztal-tárgyalásokon – kifejtett aktivitásával. Írásomban bőven idézek ezekből az interjúkból, abból a célból, hogy demonstráljam a rendszerváltás résztvevőinek sokféle motivációját és bemutassam a résztvevők saját politikai szerepükre vonatkozó utólagos értelmezéseit. Noha könyvem tárgyát a disszidens, majd a tárgyalásokon résztvevő, végül pedig az új mozgalmi értelmiség politikai aktivitása képezi, elemzésemben felhasználom a letűnőben lévő hatalom képviselőivel készített interjúkat is. Ezek az interjúk szerves részét képezték az általam vezetett rendszerváltás-kutatásnak, amelyben hallgatóimmal és munkatársaimmal az Ellenzéki Kerekasztal (EKA), az Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Harmadik Oldal

politikusait és tárgyaló delegátusait kérdeztük meg. Ebben felhasználtam az elitinterjúkra vonatkozó módszertani szakirodalmat. Mindezek mellett a kutatás fontos komponensét képezi az ellenzéki értelmiségiek által kiadott írásos dokumentumok (nyilatkozatok, cikkek, petíciós kampányok) és stratégiai viták elemzése.

Az ellenzéki résztvevők politikai aktivitását statisztikai módszerrel is vizsgáltam. Ennek keretei között a résztvevők aktivitásának és a rendszerváltás dinamikájának pontosabb behatárolására nyílt lehetőség. Egyrészt arra, hogy az első nagy mozgalmi korszakon belül különbséget tehessek az 1987-ig tartó disszidens tevékenység és az 1988-at jellemző hálózatépítő, pártosodó, tüntetésekre épülő aktivizmus között. Ugyancsak fontos rögzíteni azt a politikai útelágazást, amely a rendszerváltás résztvevőinek életútját kísérte: 1990-től egy részük a parlamentben, a pártokban, a hatalmi politikában folytatta tevékenységét, más részük pedig a hivatásához való visszatérése mellett is aktív maradt a rendszerváltást követő, új mozgalmi politikában.

A feltárt adatok fényében a kiindulópontként használt három korszakot tovább differenciáltam. A rendszerváltás hosszú évtizedében körülbelül kétezer ember volt, aki nyíltan is vállalta a rendszerrel szembeni tiltakozás ellenzéki formáját, vagy tiltakozott a demokrácia defektusai miatt. Mint kimutattam, e kétezer ember döntő többsége értelmiségi volt, beleértve azokat a fiatalokat is, akik ezekben az években váltak értelmiségivé. E társadalmi csoportnak ilyen "sűrű" részvétele nem jellemezte a többi közép-európai ország demokratikus átalakulását. Magyarországon nem forradalmi jellegű átalakulás hozott forradalmi eredményt. Nálunk a Bastille-t nem egyetlen rohammal döntötték le, hanem különböző csoportok koordinált (bár nem mindig tudatos) együttműködésével. Amikor az értelmiség rendszerváltásban betöltött szerepét vizsgáljuk, valójában az értelmiség "hosszú évtizedéről" érdemes beszélnünk, hiszen a kritikai beszéd kultúrájának elterjedése megelőzte a rendszerváltást, és néhány évig még a rendszerváltás után is fennmaradt.

Az értelmiség "hosszú évtizede" a Charta '77-tel való szolidaritási petíciótól (1977) demokratikus ellenzék szamizdat orgánumainak létrejöttén (1981), a hálózatépítésen és pártosodáson (1988), a tárgyalásos rendszerváltáson (1989) és a parlamenti politizálás megindulásán (1990) át egészen a Demokratikus Charta politikai felíveléséig és hanyatlásáig (1991-1994) tartott. Ennek felderítésére öt korszakot különíték el az időszak szereplőinek és tevékenységük jellegének pontosabb azonosítása végett. Ezeket a korszakokat 1. disszidens, 2. hálózatépítő, 3. tárgyalásos, 4. parlamenti és 5. új mozgalmi szakaszoknak nevezem.

Ez az öt időszak a politikai aktivitás eltérő típusait is jelzi. Az ellenzéki aktivitást aszerint mérem, hogy ki, milyen mértékben vett részt a rendszerváltáshoz kötődő, általam

kiválasztott legfontosabb eseményekben. Ide tartozik a részvétel a tiltakozó nyilatkozatok aláírásában, a repülőegyetemen, egyes fontosabb szamizdat publikációban, a pártalapításban, a kerekasztal-tárgyalásokon, valamint a rendszerváltás utáni részvétel a parlamenti politizálásban vagy az új, mozgalmi akciókban. Fontos szempont annak feltárása, hogy mekkora volt a személyi folytonosság és diszkontinuitás a különböző szakaszokban. Vajon ugyanazok a szereplők vettek-e részt az egyes politikai fázisokban, illetve mekkora volt a fluktuáció az egyes szakaszok között. Céлом annak feltárása, hogy a rendszerváltás előtt, alatt és után jelentkező ellenzéki politikai csoportosulások tagjai között mekkora volt a személyi átfedés. Meddig tartottak ki a disszidens értelmiségiek a politikában és mikor váltotta fel többségüket a beáramló szakértelmiség? Milyen utak vezettek a disszidens értelmiségiektől a pártosodáson és a kerekasztal-tárgyalásokon át a parlamenti politikai szerepvállalásig, vagy a közvetlen pártpolitikától visszavonuló, új mozgalmi politizálásig? Ebből a szempontból elemzésem fókuszában azok a csoportok állnak, amelyek az 1980-as években aktívan szembefordultak a Kádár-rendszerrel, és később az új politikai berendezkedés derékhadát alkották. Ami a kerekasztal-tárgyalásokat illeti, azokkal a pártokkal és szervezetekkel foglalkozom hangsúlyosabban, amelyeket az ellenzéki értelmiségi politizálás dominált

Végül, a fentiek mellett könyvemben a kontextuális elemzés módszertanát követem, vagyis az értelmiségi politikai csoportokat és szereplőket történeti-szociológiai beágyazottságukban vizsgálom. Az adott politikai kontextus bemutatásával kívánom ábrázolni a szereplők valódi mozgásterét, és e mozgáster tágításának lehetőségeit. Az értelmiség politikai szerepvállalását a magyarországi politikai pluralizmus kialakulása főbb csomópontjai szerint, a formális intézményrendszer és az informális szerveződések kettős dimenziójában ábrázolom. Így együtt tárgyalom a hanyatló államszocialista rendszer nyilvánosságra vonatkozó szabályait és eljárásait a születőben lévő ellenzéki szerveződések, demokratikus mozgalmak világával, a kerekasztal-tárgyalások főszereplőit a forradalmi jellegű politikai változással, majd a kilencvenes évek értelmiségi mozgalmi világát a rendszerváltást követő politikai struktúrálódással. A demokratikus ellenzék megnyilvánulásai elsősorban a szamizdat-folyóiratokban történtek, ezért ezt a korabeli cenzúra és sajtóirányítás kontextusában elemzem. Az Ellenzéki Kerekasztal, és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak értelmiségét a rendszerváltás politikai háttérében helyezem el. Végül a Demokratikus Charta értelmiségi mozgalmát az új demokrácia korai éveinek politikai ellentmondásai kontextusában mutatom be.

A disszertáció felépítése

Könyvem első fejezetében az értelmiség politikai szerepének elméleti megközelítéseit vizsgálom a klasszikus és kortárs nemzetközi szakirodalom tükrében. Az értelmiségelméletek általános ismertetésén túl külön foglalkozom a klasszikus elméletekkel, az újosztály-elméletekkel, és az utóbbi évtizedek kortárs megközelítéseivel. Mindezek alapján olyan értelmiségi szerepeket azonosítok, amelyeket a politikához való viszonyuk alapján rendezhetünk típusokba. Külön figyelmet fordítok arra az irodalomra, amely az értelmiség politikai aktivizálódásának, mozgalmi szerveződésének és lázadásának társadalmi előfeltételeit vizsgálja. Itt tárgyalom a közép-európai értelmiség politikai szerepvállalásának sajátosságait.

A második fejezetben már a magyar politikai kontextust, pontosabban a késő Kádár-korszak egyes alapvonásait elemzem, amelyet a szelektív elnyomás fogalmával írok le. Az államszocialista rendszer felbomlását először a nyilvánosság szerkezetének változásán keresztül vizsgálom, vagyis azt, hogy hogyan jött létre a kettős nyilvánosság, és hogyan vált később egyre átjárhatóbbá a kettő között húzódó, hivatalosan kijelölt határvonal. Ezzel összefüggésben az MSZMP változó értelmiségpolitikáját, és e politikát formáló legfontosabb politikusok stratégiáját is elemzem. E politikusok közül Aczél a kádári stabilitást, Pozsgay pedig az óvatos változtatás politikáját képviselte. A politikai pluralizálódás először kulturális metszetben, különféle értelmiségi vitákban jelentkezett, amelyek egymást részben átfedő csoportokban zajlottak, így ezek megértéséhez szükség volt a nyilvánosság különböző szintjeinek vizsgálatára.

A harmadik fejezetben a disszidensek belső vitáit, aktivitásának fordulópontjait, demokratikus ellenzékké szerveződésük stratégiáit elemzem a *Beszélő*, a *Hírmondó* a *Demokrata* és az *Égtájak között* című szamizdatlapok alapján és felvázolom e lapok eltérő karakterét. Kitérek a disszidensek történelemszemléletének sajátosságaira és a rendszer hivatalos álláspontjával szemben megfogalmazott múltértelmezésük legfontosabb pontjaira. Ebben a fejezetben elemzem a *Beszélő* 1982-84-es vitáját is, amely a politikai helyzet értékelésével és a követendő ellenzéki stratégia lehetséges irányával foglalkozott. Foglalkozom a disszidensek fontosabb eszméivel, amelyek közül a hatalom humanizálása, az antipolitika, az engedetlenség, a civil társadalom és az egyetemes emberi jogok koncepcióit részletesen elemzem. A disszidens korszak lezárulását és a gyorsan és látványosan kiszélesedő politikai aktivitás követte, amely főként az 1988-as év mozgalmi, hálózátépítő, tüntetési, pártosodó korszakát jellemezte.

A negyedik fejezetben az 1989-es kerekasztal-tárgyalások történetét abból a szempontból dolgozom fel, hogy milyen álláspontok kristályosodtak ki az alkotmányozás során az Ellenzéki Kerekasztal tagszervezetei között, valamint a velük szembenálló állampárt soraiban. Ebben a

fejezetben támaszkodom leginkább az elitelméletekre, pontosabban a rendszerváltás és elitváltás közötti összefüggésekre rámutató elméletekre. A pártok személyi összetétele és az ott politizáló értelmiségiek tevékenysége alapján különbséget teszek értelmiségi pártok és történelmi pártok között. Az előbbi csoportba az MDF, az SZDSZ, a Fidesz és a Liga szervezeteit sorolom, amelyek jórészt az 1980-as évek ellenzéki mozgalmaiból nőttek ki. Ezeket egyaránt elválasztom a történelmi pártok és szervezetek képviselőinek attitűdjétől és politikai stratégiájától, valamint a hanyatló diktatórikus hatalom képviselőitől. Az 1990-es első szabad parlamenti választásokkal számos értelmiségi pártpolitikussá, parlamenti képviselővé vált, ám a többiek is aktívak maradtak a sajtóban és a politikai társadalomban.

Az ötödik fejezet politikai szociológiai elemzését adja a kerekasztal-tárgyalásokon résztvevő pártoknak, jórészt a pártdelegátusok személyes visszaemlékezése alapján. Az interjúkból kirajzolódik, hogy összetételüket tekintve jelentős különbségek voltak az ún. történelmi pártok és a nyolcvanas évek társadalmi mozgalmából kinőtt pártok között. Előbbiek nem voltak értelmiségi szervezetek; az 1948-ban „megszakított” történelem áldozataiból álltak, akiknek fiatal politikusként elinduló karrierjét derékba törte, életüket megnyomorította a kommunista hatalomátvétel, majd a hosszú egypárti uralom. Ők már csak idős emberekként kerülhettek ismét reflektorfénybe, miután a Kádár-rendszert alulról újra felkapaszkodva, különböző alkalmazotti vagy szakértelmiségi állásokban vészelték át. Velük szemben az 1980-as évek disszidens mozgalmából kinövő (SZDSZ, Liga), vagy azokhoz lazábban kapcsolódó (Fidesz, MDF) szervezetek erősebb értelmiségi bázissal és beágyazottsággal rendelkeztek a rendszerváltás korának magyar társadalmában. E szervezetek voltak a tárgyalások motorjai és a békés átmenet forgatókönyvének szerzői és főszereplői. Ugyancsak ebben a fejezetben foglalkozom ellenpólusukkal, az MSZMP tárgyaló delegációjával, és feltárom a küldöttség tagjainak eltérő (reformista, technokrata és pártértelmiségi) hátterét.

A hatodik fejezetben a demokrácia közegében újraformálódó mozgalmi szférában megjelenő értelmiségiek szerepét vizsgálom. A sajtószabadság lehetőséget adott az új, demokratikus rendszer ellentmondásainak és az első szabadon választott kormány tevékenységének bírálatára. Egyes kutatók „politokráciának” nevezték a politikusi és értelmiségi szerepeket váltogató, a szakmai határokon gyakran átjáró, jelentős politikai befolyással és kulturális tőkével rendelkező értelmiségi réteget. Ez a csoport alkotta kezdetbe a reformerek csapatát, később az egyes pártok szakértői-tanácsadói holdudvarát, sőt, olykor a pártpolitika ellen forduló mozgalom bázisát. E fejezetben azokkal az „új mozgalmárokkal” foglalkozom, amelynek tagjai tiltakozó felhívásokat adtak ki és új kezdeményezéseket indítottak el a kormányoldalon felerősödő szélsőjobboldali tendenciákkal szemben. Ezek az értelmiségi

csoportok 1991-1994 között át tudták hidalni a liberális és baloldali pártok között 1990-ben még mélyen húzódó szakadékot és az 1994-ben létrejövő új politikai koalíció erjesztőjévé váltak. Ennek kapcsán a reprezentáns új értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta politikai szerepét elemzem interjúk, dokumentumok, és statisztikai adatok segítségével.

A hetedik fejezetben kvantitatív módszerekkel összegzem az értelmiség hosszú évtizedének szereplői körét és aktivitásukat. Az ellenzéki eseményeket összegyűjtve, az azokban való részvétel alapján a korszak mind az öt szakaszából kiemelhető a legaktívabb szereplők köre. Az adatok elemzéséből a „gördülő rendszerváltás” képe bontakozik ki, ami azt jelenti, hogy nem ugyanaz a csoport vitte végig a rendszerváltást, mint amelyik disszidensként elkezdte. A magyar rendszerváltás jellegzetessége abban állt, hogy minden egyes periódust dominánsan más szereplők küzdöttek végig. A statisztikai elemzésben az ellenzéki aktorok tevékenységének jellege alapján tovább differenciáltam a kiinduló három korszakot. Az így azonosított öt korszakban – a disszidens, a hálózatépítő, a tárgyalásos, a parlamenti, és az új mozgalmi időszakban – minden egyes esetben nagy volt az újonnan beáramló szereplők aránya. Jellemzően egy időszakból csak a szereplők 20 százaléka maradt meg a következő szakaszra, és ez a „20 százalékos szabály” nagyjából az egész folyamatban érvényesült. A rendszerváltás tehát sokkal inkább hasonlított az ellenzéki értelmiségi csoportok „váltófutásához” – amelyben a többség átadja a stafétabotot a következő kör versenyzőinek – mint egyetlen nagy rohamhoz, amelyet ugyanazok a szereplők visznek végig.

Mind az öt szakaszban megállapítottam a legaktívabb résztvevők csoportját (ez lett a *core* csoport), amelyet a kevésbé aktív résztvevők egészítettek ki. Ők együtt adták ki az összes résztvevő számát, amelyet a bő másfél évtizedes teljes korszak egészére, valamint annak egyes szakaszaira vonatkozóan is vizsgálók a hetedik fejezetben. Az alábbi táblázatban már most jelzem, hogy az elemzés mekkora körre terjed ki, hogy az olvasó már a kötet elején képet kapjon a kutatás tárgyát képező értelmiségi csoport nagyságáról.

2. táblázat. Az öt korszak legaktívabb (*core*) ellenzéki csoportjának és többi aktivistájának összesítése

Időszak neve	Core csoport	A többiek	Összes résztvevő
Disszidens	22	808	830
Hálózatépítő	15	654	669
Tárgyalásos	37	251	288
Parlamenti	18	278	296
Új mozgalmi	25	394	419
<i>Összesen*</i>	94	1943	2037

* Mivel az egyes időszakok résztvevői között átfedések vannak az összegzés sorban található szám kisebb, mint az korszakok résztvevőinek automatikus összeadásával keletkezne.

A táblázatból kitűnik, hogy az általam használt adatbázis alapján bő kétezer ember vett részt a rendszerváltás előtti, alatti és közvetlenül utáni politikai küzdelmekben. Bárhogyan is határozzuk meg az értelmiségi fogalmát – műveltség, iskolázottság, intézményes pozíció, a közéleti vitákban való részvétel, beleszólás az ország kérdéseibe, aktív részvétel a mozgalomban – szembetűnő, hogy e kritériumok valamelyike alapján szinte mindannyian értelmiségiek voltak.

Mindez természetesen nem jelenti, hogy a rendszerváltást mindössze kétezer ember „csinálta” volna. A szamizdatok olvasottsága, az újonnan megalakuló pártok tagsága, a Szabad Európa Rádió hallgatottsága és a tüntetéseken résztvevők száma ennél jóval nagyobb volt. Míg a fenti táblázatban összes résztvevőként említett 2037 fő képezte a széles értelemben vett rendszerváltó vagy ellenzéki értelmiséget, e csoport holdudvara ennél jóval tágabb körre, akár a tízszeresére, tehát körülbelül húszezer főre becsülhető. A tüntetéseken való részvétel alapján pedig úgy tűnik, a holdudvar kisugárzása is hasonlóan jelentős volt, és a legkritikusabb pillanatokban mintegy kétszázezer embert sarkallt utcai politikai aktivitásra az 1980-as évek végén. A politikailag elszigetelt disszidensek rövid idő alatt kétszáz ezres tömeget tudtak mozgósítani, amely a szabad választásokra többmillióra nőtt. Ezzel ellentétes irányú mozgás volt megfigyelhető a másik oldalon: míg az időszak elején az állampárt még 800 ezer tagot számlált, ez a tömeg azonban az 1989-es év végére az MSZP harmincezres tagságára esett vissza.

A forradalmi jellegű átalakulásokat általában a moralizáló beszédmód, az alkotmányos politika, a világnézeti küzdelmek, a történelemhez való viszony újraértelmezése – tehát összefoglalóan: a szimbolikus politika – dominálja. A forradalom utáni helyzetet pedig egyre inkább a fokozatosan visszatérő „nyugalmi politizálás”, a társadalmi béke elvárásaihoz való igazodás, az újraelosztás elveinek rögzítése, és a közjó új elvek szerinti megvalósításának intézményesítése – tehát inkább a materiális politika – jellemzi. A szimbolikus politika azonban működő demokráciákban sem tűnik el, legfeljebb a szimbolikus vagy materiális politikák közötti ciklusváltás kontrasztja halványul el.

Az értelmiségi radikalizálódás feltételei

A disszertáció célja a magyar rendszerváltók elképzeléseinek, stratégiáinak, aktivitásának és társadalmi háttérének feltárása, különös tekintettel az értelmiségiek szerepére. Arra voltam

kíváncsi, hogy kik csinálták a rendszerváltást, honnan jöttek, és milyen eszmék vezérelték őket. Ellentétben Lengyelországgal, ahol az értelmiségiek a munkásokkal és alkalmazottakkal kötöttek szövetséget, és ezáltal hatalmas tömegmozgalmat hoztak létre, Magyarországon a rendszerváltás elindítása, végigtárgyalása, a mozgalmak szervezése és a pártosodás folyamata jórészt értelmiségiekhez kötődött. A társadalom legnagyobb része egészen 1988-ig a politikai passzivitás állapotában volt.

A nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke alapvetően állásukból elbocsájtott disszidens értelmiségiek, „szabadon lebegő”, marginalizált, szabadfoglalkozású humán- és társadalomtudományi értelmiségiek és diákok műve volt. A disszidens csoport leginkább polgárjogi mozgalomként értelmezhető. A disszidensek kezdetben közvetítő szerepre törekedtek a hatalom és a társadalom között, tehát a proletárnak tekintett forradalmi taktika helyett a meggyőzés és fontolva haladás (egyszerre gramscianus és polgári) taktikáját részesítették előnyben. Olyan civil társadalom megerősítését tűzték célul, amelyben öntudatos polgárok, élve morális autonómiájukkal, szembeszállnak a diktatúra rendszerével az emberi jogok eszméi alapján. A civil társadalom fogalmának azonban paradox módon egyszerre volt befogadó és kirekesztő értelmezése. Befogadó, mert nincsenek benne etnikai, vallási, életkori, nemi és osztályhatárok, s bárki csatlakozhat a mozgalomhoz. Exkluzív volt viszont abban a tekintetben, hogy a civil társadalom fogalmának magyar jelentése e fogalmat nem osztályok közötti szövetségre értette, hanem (kényszerűen) megmaradt a középosztályi politikai szervezkedés keretei között. A civil társadalom fogalmában kitüntetett helyet foglalt el az értelmiség.

Ez a könyv azonban nemcsak a disszidensekkel foglalkozik, mert célja a magyar rendszerváltás értelmiségi jellegének megértése az átalakulás dinamikájának tükrében. Ezért külön foglalkoztam a nyolcvanas évek végének hálózatosodó, pártosodó mozgalmi korszakával, csakúgy, mint a kerekasztal-tárgyalások főszereplőivel továbbá az első szabadon választott parlamentben a leginkább értelmiséginek tekinthető pártok képviselőcsoportjának összetételével, és végül a rendszerváltás utáni demokráciavédő, új mozgalom aktivistáival.

Melyek voltak azok a tényezők az 1980-as évek Magyarországon, amelyek hozzásegítették az értelmiség egy csoportját a szervezkedéshez és ahhoz, hogy az évek során egy viszonylag zárt, ellenkultúrális közösségből a történelmi jelentőségű átalakulás zászlóvivőjévé váljon? A kérdésre válaszolva, az értelmiség lázadásának Jerome Karabel (1996) által leírt kritériumait szembesítettem a magyar átalakulás politikai szereplőivel. Az értelmiségi radikalizálódás első feltétele, hogy az értelmiség jól szervezett, politikailag radikális, ám alárendelt helyzetben lévő társadalmi csoportként létezzen, illetve ilyen

csoportokhoz kapcsolódjon. Azáltal, hogy a Kádár-rendszer az értelmiséget elszakította a munkások és alkalmazottak szélesebb társadalmi csoportjaitól, e csoportot identitásában megerősítette ugyan, ám az értelmiségiek többsége elfordult a politikától, s így őket a rendszer szolgálatába sikerült állítani. Az értelmiség egyszerre volt viszonylag privilegizált és elszigetelt helyzetben, de politikai értelemben a hetvenes évek közepétől alárendelt szerepbe volt szorítva. Elkülönülése nem jelentette, hogy akár radikális, akár pedig politikailag szervezett lett volna. A jórészt párttag reformértelmiség a kádərbürokrácia alárendelt frakciójaként létezett, és javaslataival a reformok irányába próbálta tolni a pártapparátust.

A disszidensek azonban csak minimálisan vettek részt, és bár csoportjuk nemzetközi összehasonlításban nem volt különösebben radikális, megszakította a rendszerrel való együttműködést. A disszidensek kezdetben mediátori szerepre vállalkoztak, közvetíteni próbáltak a hatalom és a társadalom között. Eleinte még azt sem feltételezték magukról, hogy hangot tudnának adni az elnyomott társadalomnak. Számukra a radikális reformizmus „új evolucionista” stratégiája mellett az igazmondó (*truth-teller*) pozíció kínálkozott, amit a demokratikus ellenzék csoportjai a szamizdatok szűkebb nyilvánosságában gyakoroltak. Kívülállásuk hitelessé tette őket, ami fontossá vált, amikor bekövetkezett a változás. Addigra megváltozott a társadalmi és politikai diskurzus, és (részben a demokratikus ellenzék, részben a reformértelmiség, részben pedig a nyitottabb médiaértelmiség hatására) tért hódított a gouldneri kritikai közbeszéd kultúrája. A politikai radikalizmus és az ellenzéki szervezettség csak a nyolcvanas évek második felére kezdett kibontakozni. A rendszerváltás nem vetett véget egy csapásra a demokratikus társadalmi mozgalmaknak, sőt, újabb csoportok kapcsolódtak be a közéletbe. A liberális és baloldali értelmiség reprezentánsai mozgalommá szerveződve próbáltak szembeszállni a jobbra tolódó, és az 1989-es elveket olykor felülvizsgáló kormánnyal. A Demokratikus Charta nemcsak a liberális és szocialista párttól kaphatott támogatást, hanem létrejött a mozgalmi értelmiség, a művészértelmiség és a újonnan megtapasztalt sajtószabadságban megmerítkező médiaértelmiség együttműködése. Mindez azért működött, mert az új politikai elit még maga is amatőr és megosztott volt.

Az értelmiség lázadásának másik strukturális kritériuma az erős burzsoázia hiánya, ami nyilvánvalóan a kapitalista társadalmakra vonatkozik. Magyarországon az „erős burzsoázia hiányának” feltétele az államszocialista korszakra nem értelmezhető, hiszen a rendszer lényegéből adódóan nem volt burzsoázia, bár a nyolcvanas évekre – a második gazdaság megerősödése révén – már megmutatkoztak a kispolgárosodás jelei. Mindez azonban sokszor kényszerként, túlmunka és önkizsákmányolás révén, ambivalens formában alakult ki az állami szféra perifériáján, a szürke zónában. Általában véve a

kényszervállalkozások kispolgárosító hatása nem volt hatással a disszidensek tevékenységére. Az erős burzsoázia hiánya viszont értelmezhető volt a rendszerváltás utáni “vadkapitalista” években, amikor a véleményirányító értelmiség új mozgalma, a Charta komoly politikai befolyásra tett szert. Később, 1994 után, ilyen *par excellence* értelmiségi mozgalomra már nem volt példa.

Az értelmiségi radikalizálódás harmadik kritériuma szerint ha az értelmiségi rétegen belül viszonylag nagy arányban léteznek „szabadon lebegő” csoportok a nagy szervezetekben alkalmazott szakértelmiségekhez képest, akkor a lázadás esélye megnőhet. Mivel a szervezeti indoktrináció miatt a szakértelmiségek elvesztik kritikai potenciáljukat, az ellenzéki értelmiségek csak akkor számíthatnak rájuk, ha a változás elkerülhetetlensége nyilvánvalóvá válik. Magyarországon ez a kritérium többé-kevésbé teljesült, a disszidensek között számos szabadfoglalkozású értelmiségi foglalt helyet. A rendszer lehetővé tette, hogy az egyetemeken, kutatóintézetekben és egyes, bújtatott állásokban dolgozó értelmiségek státusza közelítsen a mannheimi „szabadon lebegő” értelmiség fogalmához. Ez a réteg tagjainak mozgását – noha viszonylag el voltak zárva a társadalom más csoportjaitól – nem mindig korlátozták, így egyes képviselőik eljuthattak vidéki egyetemekre, művelődési házakba, írotáborokba és egyéb nem hivatalos rendezvényekre. A megbízhatónak ítélt reformértelmiség egy része is beleillett ebbe a körbe, sőt, ők még gyárakba, üzemekbe is eljuthattak. Ennek feltétele azonban a párttal való, legalább formális lojalitás (párttagság) fenntartása volt. Ugyanakkor a szervezeti indoktrináció nem volt különösebben erős, a rendszer melletti (kommunista) indoktrináció a nyolcvanas évekre kiüresedett. A rendszer gazdasági hanyatlásával és politikai pangásával annak indoktrinációs hatása is rohamosan hanyatlott, ami utat nyitott a jogállamot és modernizációt hirdető értelmiségek előtt.

Mindez fokozottan jelentkezett az 1989 utáni években, amikor az újságírás teljesen átalakult, a független média szerepe megnőtt. Mindez azt eredményezte, hogy a rendszerváltás utáni években a kapitalista cégek korporatív ethosza még nem telepedett rá az értelmiségre, így közöttük viszonylag nagyszámú, helyét kereső, egyszerre több szerepbe belekóstoló, “szabadon lebegő” értelmiségi jelenhetett meg.

Az értelmiség aktivizálódásának következő feltétele szerint ha a rezsim mérsékelten represszív – azaz nincs szándéka vagy lehetősége a teljes elnyomásra –, akkor a disszidensek számára mozgástér nyílik, amely megalapozhatja a demokratikus átalakulást. A Kádár-rendszer felpuhulása, dezintegrálódása, a nyitás és liberalizálás politikája, az átmenet éveinek politikai vákuumhelyzete, valamint a rendszerváltást követő évek rapid társadalmi változásai teret nyitottak az értelmiségek közös cselekvése számára. De ekkor már más rétegek is

csatlakoztak hozzájuk. Az értelmiségi tiltakozás paradoxona az 1980-as évek Magyarországon az volt, hogy amikor nem tudtak cselekedni, egyedül voltak, de amikor már cselekedni tudtak, nem voltak egyedül. Ezért sem lehetett reálisan azt feltételezni, hogy az 1989-es fordulat az értelmiség osztályuralmának irányába mutasson.

Mindez összefügg az ötödik kritériummal, a politikai elit gyengeségével vagy megosztottságával. Az 1980-as években a Kádár-rendszer azért veszített represszivitásából, mert a gazdasági hanyatlás miatt nyugati hitelek felvételére kényszerült az életszínvonal fenntartása érdekében. Cserébe a hitelezők további reformokat és az ellenzékiekkel való bánásmód enyhítését szorgalmazták. Ez pedig hozzájárult a rezsim vezetésének megosztottságához: egyre láthatóbb volt, hogy egymásnak feszülnek a reformer és a keményvonalas utódjelöltek, akik Kádár helyére kívántak lépni. Mindez megnövelte a rendszerellenzék mozgásterét. A politikai elit gyengesége ugyancsak végig megfigyelhető volt a demokratikus átmenet idején, amikor a politika legfelsőbb polcain gyors elitcsere játszódott le. A posztkommunist demokrácia politikai elitjére a tapasztalatlanság, megosztottság és kölcsönös bizalmatlanság volt jellemző, ami kedvező körülményeket teremtett a demokrácia- és alkotmányvédő, új mozgalmi politika számára.

A hatodik kritérium szerint ha az értelmiségiek akkor állhatnak az ellenzék élére, ha az állam nem képes megvédeni állampolgárait, más államok növekvő gazdasági, politikai, vagy katonai befolyásától, amelyek a nemzet jelentős csoportjait hátrányos helyzetbe hozhatják a nemzetközi szinten. Mindebből Magyarországon a gazdasági hanyatlás valósult meg, amely növekvő eladósodáshoz, új függőséghez, végül, 1989-re a régi függőség elszakadásához vezetett. Az 1990 utáni éveket a 10 százalék feletti munkanélküliség és a 30 százalék feletti infláció jellemezte, ami gyors csalódást keltett a lakosságban a kormány, a politikai osztály, és általában a pártpolitika iránt, amely megnövelte az értelmiség, mint "utolsó mentsvár" presztízsét, és az értelmiségiek iránti, szokatlan mérvű bizalmat.

Az értelmiségi aktivizmus kialakulásának hetedik kritériuma, hogy az egyes társadalmi csoportokat szociológiailag olyan éles határok választják el egymástól, amelyek megakadályozzák hatékony, közös fellépésüket. Ilyenkor az értelmiség vállalja magára más társadalmi csoportok képviselését. A Kádár-rendszer sokáig sikeresen elszigetelte nemcsak a disszidenseket, hanem a humánértelmiség legnagyobb részét a társadalom más rétegeitől, így az értelmiség Magyarországon egészen 1988-ig nem volt képes széles társadalmi koalíciót építeni a rendszerrel szemben. 1990 után az értelmiségi mozgalom már a szólásszabadság közegében szerveződött, de a Charta így is, fennállása első időszakában értelmiségi mozgalom maradt, amelybe csak 1993-tól áramlottak be a nem értelmiségi aktorok.

Végül az értelmiség lázadásának utolsó kritériuma, hogy a társadalomban létezzenek a hatalommal szembeni ellenállás történetileg kialakult, kulturális mintái, amelyek válsághelyzetekben előhívhatók. Ilyen minták léteztek, de elsősorban a forradalmi hagyományhoz kötődtek. Az értelmiség szerepe abban állt, hogy a forradalmi cselekvés kulturális mintáit úgy fordítsa le az erőszakmentes átmenet kontextusában, hogy ne tévessze szem elől a jogállami forradalom célkitűzését. Ezért a kezdeti 1956-os forradalmi utalásokat később felváltották a békés történelmi újakezdésekre való hivatkozások.

3. táblázat. Értelmiségi tiltakozások lehetősége: elvi kritériumok és gyakorlati megvalósulás

Elvi kritériumok	A magyarországi helyzet a rendszerváltás évtizedében
Az értelmiség jól szervezett, de alárendelt csoport	A disszidens értelmiség kisebbségi csoportnak számít az értelmiségben belül
Erős burzsoázia hiánya	A burzsoázia hiánya
A szabadon lebegő értelmiségiek aránya viszonylag nagymérvű a szervezeti indoktrinációban élő, alkalmazott értelmiségiekhez képest	A marginalizált, disszidens értelmiségiek és a viszonylag kevésbé indoktrinált reformértelmiségiek kölcsönösen hatnak egymásra
Mérsékelt elnyomó rezsim	Hanyatló diktatúra
A politikai vezetés megosztottsága	A politikai vezetés fokozatosan növekvő megosztottsága
Gyenge állam	Fokozatosan gyengülő pártállam
Az egyes társadalmi rétegek egymástól való elszigeteltsége	Az egyes társadalmi rétegek egymástól való elszigeteltsége és a szolidaritás hiánya
Léteznek az ellenállás történetileg kialakult kulturális mintái	Léteznek az ellenállás történetileg kialakult kulturális mintái

(Forrás: Karabel (1996) nyomán.)

A magyar disszidens értelmiség helyzete az 1980-as években többnyire megfelelt az értelmiségi radikalizálódás előfeltételeiként említett pontoknak. Abban viszont nem felelt meg, hogy a szabadon lebegő értelmiségiek aránya nagy lett volna az értelmiségen belül. Az első évtizedben a “másként gondolkodók” mozgalma lényegében csak a budapesti középosztályi réteg némely szegmensére korlátozódott. Ezért az értelmiség “osztályá szerveződése” soha nem volt napirenden a disszidensek számára, helyette mindig közvetítésben, párbeszédben, a csoport szélesítésében, a kritikai közbeszéd elterjesztésében, a nyilvánosság kereteinek átformálásában és a más kritikus csoportokkal való szövetségkötésben gondolkodtak. Mi több, amikor az 1988-ban megjelentek a tömeges tiltakozások, akkor az értelmiségi mozgalmak kinyíltak. Amikor bekövetkezett a politika társadalmasítása, az ellenzéki politika elveszítette exkluzív értelmiségi jellegét.

A Karabel által említett kritériumok még fokozottabban érvényesültek a rendszerváltás utáni néhány évben, amikor az az értelmiség „alkotmányozó” és „törvényhozó” szerepe után átmenetileg újra előtérbe került a mozgalmi szerepe. Ezekben az években egyre erőteljesebb konfliktusok jelentkeztek a közbeszédet nagy erudícióval formálni képes irodalmár és művészértelmiségiek, valamint a demokratikusan választott, és ennek legitimációjára hivatkozó politikusok között.

Magyarországon a gyors politikai pluralizálódás jóval megelőzte az első szabad választásokat, így itt nem jött létre egy, a lengyel Szolidaritáshoz, a szlovák Nyilvánosság az Erőszak Ellenhez vagy a cseh Polgári Fórumhoz hasonló, minden ellenzéki csoportot átfogó, egyetlen nagy szervezet. Már a demokrácia kivívása előtt kialakult a versengés az új pártok között, így a kommunista - antikommunista törésvonal csak egy lett a sok közül. A két legfontosabb új politikai párt értelmiségi körökből alakult ki (történészek, szociológusok, írók, filozófusok és mások társaságából), így a politikai színteret ezek a kulturális „törzsek” foglalták el. A választásokat követő első néhány évben a közbeszédben a szimbolikus politika különböző témái, és azok interpretációi voltak napirenden.

Noha könyvem az értelmiség többretegű fogalma értelmezésével kezdődik, e kötetben nem célozom kizárólagosan követni az értelmiség egyetlen bevett definícióját sem. Ennek oka, hogy az ellenzéki aktivitás évtizedes hullámváltozásában a résztvevőknek korszakonként más és más közéleti szerepet kellett eljátszaniuk, ezért adott történeti kontextusban a résztvevők más-más módon voltak értelmiségiek. Nem azt az eljárást követem tehát, hogy valamilyen előre rögzített szempont szerint meghatározom, hogy a résztvevők közül kik voltak az értelmiségiek, hanem azt vizsgálom, hogy kik vettek részt az ellenzéki politika bizonyos emblematis cselekményeiben. Voltak olyan helyzetek, amikor kétségtől a tudás vagy az iskolázottság számított, a legtöbb

vizsgált esetben azonban a közéleti kérdésekben való állásfoglalás és a mozgalmi jellegű tevékenység fontossága emelkedett ki. Nem önmagában az értelmiségi mivolt avatott valakit ellenzékivé, hanem sokszor épp fordítva, az ellenzéki aktivitás hozta létre az értelmiségiek kritikus tömegét. Ebben a csoportban benne vannak a disszidens értelmiségiek, a reformértelmiségiek, a mozgalmi értelmiségiek, a tárgyaló értelmiségiek, mindazon ellenzéki értelmiségiek, akik bekerültek az első szabadon választott parlamentbe, illetve azok, akik közvetlenül a rendszerváltás után az új mozgalmi politizálást választották. Az 1977-től 1994-ig terjedő korszak nagy ívet rajzol ki, amelyben a különböző értelmiségi csoportok – hol egymásba kapcsolódva, hol szétválva – folyamatosan mozgásban voltak és jelentős mértékben hozzájárultak a demokrácia létrejöttéhez.

A magyarországi értelmiségi politizálás “hosszú évtizede” alatt a politizáló értelmiség egyszerre több ideáltípusával találkozhattam. Ebben az időben egyszerre, szinte egymás mellett voltak jelen a klasszikus meghatározásokkal leírt értelmiségi csoportok (Benda, Gramsci, Mannheim, Berlin, Confino, Aron stb.) amelyek az értelmiségi mivolt néhány jellegzetes ismervével bírtak. De jelen voltak már a részben újosztály-elméletekből (Gouldner), részben pedig az azt követő teóriákból (Foucault, Bauman, Bourdieu) ismerős szereplők – beszédközösségek, kulturális közösségek vagy specifikus tudásközösségek – amelyeket a kultúrára, a kulturális tőkére, vagy a sajátos szaktudásra való hivatkozás gyakorlata kötött össze. Végül, a rendszerváltás dinamikája lehetőséget adott olyan hatásos “intervenciókra” (Eyal & Buchholz), amelyek egy-egy szereplőt rövid idő alatt értelmiségi celebritás státuszába emeltek. Mivel a gördülő rendszerváltás forgószínpadán minden értelmiségtípus, illetve közéleti-értelmiségi magatartásforma megjelent, tévedés lett volna egy korán megválasztott definícióval már a munka elején beszűkíteni a könyv tárgyát. Volt, aki értelmiségiként adta fejét (egyik vagy másik típusú) politizálásra, de akadtak olyan szereplők is, akiket a közéleti részvétel avatott értelmiségivé. De az értelmiségi fogalmát nem kívántam az általa elért hatalom alapján sem meghatározni, mert nem tartottam magától értetődőnek, hogy az értelmiségi hatalomra tör, vagy önmagát a hatalom dimenziójában határozza meg. Nem evidens, hogy hatalmi érdekei meghatározzák a gondolkodását, vagy ha befolyásolják is, nem jobban, mint a nem értelmiségiekét. Mindez azonban tanulságos helyzeteket teremtett 1989 után, amikor az értelmiségieknek egyaránt megadatott a boldogulás lehetősége az akadémia, a politika, a média és az üzlet világában, és ez a többféle vonzás új, hibrid értelmiségi réteget hozott létre.

Az 1989-es magyarországi rendszerváltást hosszú, évtizedes előkészítő munka előzte meg. Létrejött az állam mellett a “második társadalom”, a disszidensek köre, majd a

demokratikus ellenzék mozgalma, de az is összefügg a magyar sajátosságokkal, hogy az állam és a társadalom között nem húzódtott a lengyelországihoz hasonló, merev határvonal. A rendszeren kívül álló disszidensek és a belül álló, gyakran párttag reformerek között rendszeres kommunikáció volt, amit erősített e két csoport egymás iránt nyitott magatartása. A disszidensek könnyebben el tudtak jutni a reformista pártértelmiséghez, mint a (politikailag passzív) munkásrétegekhez. Míg a disszidensek a “második társadalomban”, a munkások, alkalmazottak és mezőgazdasági dolgozók a “második gazdaságban” (is) éltek. Ez azonban nem jelentett közöttük élő kapcsolatot, mert a második gazdaság és a második társadalom fogalma valójában két, nagyon különböző társadalmi szegmensre vonatkozott.

Az ellenzéki értelmiség és a párthoz kötődő reformértelmiség párbeszéde lassan új beszédközösséget teremtett, a kritikai beszéd kultúráját, amellyel e rendszerkritikus csoportok sikerrel marginalizálni tudták a hagyományos kommunista pártelitet, egyúttal azonban megkülönböztették önmagukat a társadalomtól is. A civil társadalom retorikája mellett az emberi jogok, az egyenlő emberi méltóság, valamint a (szocialista joggyakorlat által eltakart), továbbélő alkotmányos jogok témakörei alkották az emancipáció politikájának alapját. Mindez egyaránt eredt Bibó István gondolataiból, az angolszász liberális filozófiából, valamint az 1970-es évek második felének amerikai külpolitikai paradigmaváltásából, amelynek révén az emberi jogok eszméje politikai üggyé vált. Az újjászülető magyar demokratikus ellenzékre éppúgy hatással volt a csehszlovákiai Charta '77 erőszakmentes kezdeményezése, mint a lengyel Szolidaritás mozgalom önszervező és önkorlátozó jellege.

Mindazonáltal az emberi jogok, a civil társadalom, a radikális reform és a piaczgazdaság nyelve nem bizonyult társadalmilag elég robusztusnak a szélesebb tömegek számára. A disszidensek és a reformerek másként kommunikáltak, mint a nép, ami problémát okozott a társadalmi kapcsolatok kiszélesítésében. Ezt a hátrányt országjárással, egyetemi klubokban, művelődési házakban, az informális intézmények egyéb köreiben folytatott beszélgetésekkel, fórumokkal, tehát szívós aprómunkával próbálták kiküszöbölni. Nem forradalmi tanokat hirdettek, hanem a radikális reformizmus eszméit. Bár a rendszerváltást maguk sem láthatták előre, azt próbálták tudatosítani, hogy az ország válságba jutott, amiből csak a radikális reformok választása jelentheti az erőszakmentes kiutat. A társadalom felébresztése és mobilizálása 1988-ra beérett, mindez azonban nem tudta gyökeresen átformálni a rendszerváltás elitista jellegét.

Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások az emelkedőben levő ellenelit, valamint a hanyatlóban lévő pártelit és szatelitszervezeteinek képviselői között lezajlott elitmegállapodás volt, amelynek révén a felek nemcsak egymáshoz való viszonyukat alakították át, hanem a

politikai intézményrendszert is. Ennek megkoronázásaként tartalmilag teljesen új alkotmányt fogadtak el. E folyamat leírásához az értelmiségelméletek mellett az elitelméletek tanulmányozására is szükség volt. Az elitek megállapodása a magyar társadalom közvetlen részvétele nélkül, de nem akarata ellenére történt: az utca népe időről időre ki tudta fejezni akarátát, és a nagy tüntetéseket egyértelművé tette, hogy a rendszerváltó erőket támogatja. Az új alkotmány elfogadását népszavazás egészítette ki a kerekasztal-tárgyalásokon megoldatlanul hagyott kérdésekben, így a rendszerváltás eredménye demokratikus megerősítést kapott. Ezt követték a szabad választások, mind országos, mind helyi szinten. E választásokon a részvétel a környező országokhoz képest nem volt magas, ahhoz azonban elegendő volt, hogy a választók – egy nem forradalmi jellegű folyamat lezárásaként – kifejezzék jóváhagyásukat.

Az ellenzéki értelmiségiekből kiemelkedett elitcsoportok az Ellenzéki Kerekasztalnál képesek voltak összefogni egymással, mindez azonban nem jelentette azt, hogy egymás iránti alapvető bizalmatlanságuk megszűnt, vagy akár csak oldódott volna. A bizalmatlanság minden politika természetes része, de a túlzott bizalmi deficit olyan intézményi változásokban is megjelenik, amelyek később bumerángthatásúak lehetnek. Ilyen volt Magyarországon a kétharmados szabályok indokolatlanul magas száma. A kétharmados törvények nem engedik a kormányt kormányozni, vagyis nem engedik, hogy éljen a választóktól kapott felhatalmazással, egyúttal pedig indokolatlan “kormányzati” felelősségben részesítik az ellenzéket. Így ezek a törvények elmoszák a felelősséget kormány és ellenzék között, és éppúgy akadályozzák a kormánypolitika megvalósítását, mint az ellenzék alternatívaképzési lehetőségét. Talán nem ok nélkül feltételezhető, hogy az egymással szembeni fenntartások jóval kisebb hatással lettek volna a politikára, ha az ellenzéki pártokat nem egyetlen társadalmi csoport képviselői dominálják.

Az egyik legnagyobb felelevenített kulturális törésvonal – jól ismert nevén a népi-urbánus ellentét – életben tartotta a magyar történelem és a jövő kétféle konstrukcióját. A népi érzelműek a nép akarata hű képviselőjének hitték magukat. Kezdetben még pártot sem akartak alakítani, mert az egész nemzetet szerették volna reprezentálni. Úgy vélték, hogy Magyarországnak egy maga által kitaposott utat és külön “magyar ideológiát” kell követnie, nem pedig külföldi mintákat importálnia. Amennyiben a jogrend akadályozta az igazságot, úgy az utóbbit tartották magasabb értékűnek. A liberálisok a nyugati modellek nyomán kívánták újraépíteni az országot és az „Európába való visszatérés” fontosságát hangsúlyozták. Velük szemben a népiek és a konzervatívok úgy vélték, hogy Magyarország mindig is Európához tartozott, így nincs szükség „európaizálásra”. Míg a populisták a „hagyomány”

nyelvét beszélték, a liberálisok a „haladásét”. Míg a népiek utólag fel akarták gyorsítani a rendszerváltás folyamatát, addig az utóbbiak szerint hiba lett volna *ex post* „forradalmasítani” az átmenetet, és inkább az új alkotmányos rendszer demokratizálására koncentráltak. A népiek azt kifogásolták az Antall-kormányban, hogy hiányzik belőle a magyarság iránti elkötelezettség, és hogy a külföldi nagytőkések konspirációjának áldozataként kiárusítja az országot.

De nemcsak az egyre radikalizálódó népiek támadták a kormányt, hanem a demokrácia “minimumának” védelmezői is: a baloldali és liberális értelmiségi mozgalom a Demokratikus Charta abból indult ki, hogy Magyarország még nem elég demokratikus, és a polgárok nincsenek kellő mértékben bevonva a politikába. A Charta aláírói – a politikai részvétel változatos formáit magába foglaló demokráciafelfogás nevében – ellenezték a fennálló, a pluralizmust a többpártrendszerre szűkítő képviselet elvén nyugvó elitdemokráciát. Bár ez részben csak a képviseleti vagy részvételi demokrácia elsőbbségét hangsúlyozó vita újabb változata volt, a DC szószólói állították, hogy ők „demokratikusabbak”, mint a többiek. Emberek tízezreit mobilizálták a növekvő radikális jobboldal elleni tüntetésekre. Mindezzel kivívták, hogy a demokrácia minőségének kérdése élő vitatéma maradjon, és hozzájárultak a konzervatív kormány bukásához az 1994-es választásokon. Ekkorra azonban már az is kiderült, hogy a választókat kevésbé érdekelte a szimbolikus politika: a szabadság után biztonságra vágytak. Az emberek megértették, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek új hierarchiája volt kialakulóban ezekben a kritikus, kiforratlan években, és azt is, hogy tetteik talán egész életükre kihatással lesznek. A választók már nem a szabadságról akartak többet hallani, hanem az egyenlőségről és az emberhez méltó élet lehetőségeiről. Ezért arra a pártra szavaztak, amelyik azt ígérte, hogy általa „a szakértelem kerül kormányra”. A rendszerváltó, ideologikus pártokat és azok értelmiségi elitjét egyre inkább elutasították.

A rendszerváltás utáni évek retorikai csatái a történelmi emlékezet birtoklásáért és az versengő jövőképek egyikének megvalósításáért folytak. Az identitáspolitikai jelentős részben a történelem “egyetlen igaz” emlékezetének birtoklásáért vívott szimbolikus harc volt. Hasonló küzdelem jellemezte az ország jövőjéről alkotott elképzeléseket is, habár az Európai Unió elég vonzó volt ahhoz, hogy valamennyi parlamenti párt támogassa az uniós csatlakozást. A történelmi emlékezetről és a jövőképről folytatott vita a véleményformáló értelmiség utolsó nagy harca volt, amelyben a rendszerváltás előtt és alatt szerzett hitelükkel befolyásolni tudták az új demokrácia identitását.

A rendszerváltó cselekvés az 1990-es évek közepére elveszítette korábbi morális felhajtó erejét, és a kormányzás rutinszerű, „forradalom utáni” arculatot öltött. Azok a

humánértelmiségiek, akik addig aktívan kivették részüket a rendszerváltás politikai csatározásaiból, viszonylag gyorsan visszavonultak. A „politokráciát” vagy “hibrid értelmiséget” – tehát a politikai folyamatokat érdemben befolyásolni képes, a médiában gyakran szereplő, politizáló értelmiséget – részben felváltották, részben kiegészítették a rendszer működtetésének menedzserei. A tőketulajdonosok dominanciáját megelőző években a “posztkommunista menedzserizmus” átmeneti korszakában a modernizációs ideológia fátylat borított a hagyományos törésvonalakra és a biztonságos, ideológiamentes, demokratikus kapitalizmus képét próbálta előrevetíteni.

A rendszerváltás utáni kaotikus helyzetből születő rendszer új alkalmazkodást kívánt: az atomizált társadalomnak újra ki kellett építenie érdekkapcsolatai hálózatát. Az “értelmiség utáni” vadkapitalista korszakot egyaránt meghatározta az individualizmus kultusza és az érdekcsoportok újraépítése. A társadalmi szereplőket az elképzelt kapitalizmus képe vezette, amitől boldogulásukat várták. Az ezt követő években különböző „-kráciákra” – technokrácia, meritokrácia, plutokrácia, pártokrácia, kleptokrácia – cserélődtek le az 1980-as évek olyan ellenzéki fogalmai, mint az emberi jogok, a civil társadalom és a politikai közösség. A rendszerváltás lezárulásával az értelmiség kivételes történelmi szerepe is véget ért. Egyúttal az értelmiség fogalmának hagyományos megközelítései is elhalványultak az új rendszer által lehetővé tett új értelmezésekhez képest.

*

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ KORÁBBI TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

Bozóki András

KÖNYVEK

Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary. (1992) (*co-editor with András Körösenyi and George Schöpflin, and contributor*) London: Pinter; New York: St. Martin's Press. Újra kiadva: London: Bloomsbury, 2016.

Konfrontáció és konszenzus: a demokratizálás stratégiái (1995), Szombathely: Savaria University Press

Intellectuals and Politics in Central Europe. (1999), (*editor and contributor*) Budapest – New York: Central European University Press

A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 1-4. kötet (1999), (*editor-in-chief*) Budapest: Magvető

A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 5-6. kötet (2000), (*co-editor with Márta Elbert, Melinda Kalmár, Béla Révész, Erzsébet Ripp and Zoltán Ripp*) Budapest: Új Mandátum

Alkotmányos forradalom. A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet (2000), (*editor and contributor*) Budapest: Új Mandátum

Portrék és életrajzok. A rendszerváltás foratókönyve, 8. kötet (1999), (*co-author with Márta Elbert*) Budapest: Új Mandátum

The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy. (2002), (*editor and contributor*) Budapest – New York: Central European University Press

Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987-2002. (2003), (*author*) Budapest: Századvég

KÖNYVFEJEZETEK

“Intellectuals and Democratisation in Hungary” In: Chris Rootes & Howard Davis eds. (1994), A New Europe? Social Change and Political Transformation. London: UCL Press, 149-175.

„Censorship and the Structure of Public Sphere in Hungary in the 1990s” in Mark Lehmstedt & Lothar Poethe Hrsg. (1996), Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 437-447.

„The Charter Movement in Hungary” in Philip Lawrence & Mathias Döbler eds. (1996), Knowledge and Power: The Changing Role of European Intellectuals. Aldershot-Brookfield-Sydney: Avebury, 88-120.

“The Ideology of Modernization: The Day After for the Socialists” in Gábor Tóka & Zsolt Enyedi eds. (1999), Elections to the Hungarian National Assembly 1994. Berlin: Sigma, 198-223.

“The Rhetoric of Action: The Language of the Regime Change in Hungary” in András Bozóki ed. (1999), Intellectuals and Politics in Central Europe. Budapest – New York: Central European University Press, 263-283.

“A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból” in Fokasz Nikosz & Örkény Antal szerk. (2000), Magyarország társadalomtörténete, 1945-1989. 2. kötet, Budapest: Új Mandátum, 457-476.

„Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások kelet-közép-európai összehasonlításban” in Király K. Béla & Lee W. Congdon szerk. (2001), A magyar forradalom eszméi: eltiprásuk és győzelmük (1956-1999). Budapest: Atlanti, 197-224.

“Theoretical Interpretations of Elite Change in East Central Europe” in Mattei Dogan ed. (2003), Elite Configurations at the Apex of Power. Leiden - Boston: Brill, 215-248.

„Politikai ideológiák” in Gallai Sándor & Török Gábor szerk. (2003), Politika és politikatudomány. Budapest: Aula, 97-145.

„Die Politik der Opposition im Ungarn der 1980er Jahre” Aron Buzogány & Rolf Frankenberger Hrsg. (2007), Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft. Baden-Baden: Nomos, 261-275.

„Szemérmes alkotmányozás: rendszerváltás és jogállami forradalom 1989-ben” in Jakab András & Körösenyi András szerk. (2012) Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Budapest: Új Mandátum, 202-239.

„Die Demokratische Opposition in Ungarn: Selbstbild, Identität und politischer Diskurs” in Wolfgang Eichwede & Jan Pauer eds. (2017), Ring um Autonomie: Dissidentendiskurse in Mittel- und Osteuropa. Berlin – Münster: LIT Verlag, 218-307.

„Dissidenz in der Volksrepublik Ungarn“ in Tina Olteanu, Tobias Spöri, Felix Jaitner & Hans Asenbaum eds. (2017) Osteuropa transformiert: Sozialismus, Demokratie und Utopie. Wiesbaden: Springer, 97-112.

FOLYÓIRATCIKKEK

“Hungary's Road to Systemic Change: the Opposition Roundtable” East European Politics and Societies, Vol. 7. No. 2. Spring 1993. 276-308.

“Civil Society and Populism in the Eastern European Democratic Transitions” (*co-author with Miklós Sükösd*) Praxis International, Vol. No. 3. October 1993. 224-241.

“Racionalizálható-e a csoda?” Politikatudományi Szemle, Vol. 2. No. 3. 1993. 165-188.

“Die Rache der Geschichte: Transitionen in Portugal, Spanien und Ungarn” (*co-author with Bill Lomax*) Berliner Debatte Initial No. 5. October 1994. 47-60.

“Intellectuals in a New Democracy: The Democratic Charter in Hungary” East European Politics and Societies, Vol. 10. No. 2. 1996. 173-213.

“Mozgalmi-értelmisségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta” Politikatudományi Szemle, Vol. 6. No. 1. 1997. 98-135.

“The Roundtable Talks of 1989: Participants, Political Visions and Historical References” Hungarian Studies, Vol. 14. No. 2. 2000. 141-57.

“Adaptation and Change: Characterizing Survival Strategies of the Communist Successor Parties” (*co-author with John T. Ishiyama*) Journal of Communist Studies and Transition Politics, Vol. 17. No. 4. September 2001. 32-51.

„Theoretical Interpretations of Elite Change in East Central Europe” Comparative Sociology, Vol. 1. No. 4. 2002. 215-247.

„Preparing for the Revolution: Hungarian Dissident Intellectuals Before 1989” Baltic Worlds, Vol. 2. No. 1. April 2009. 41-46.

„A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus” Politikatudományi Szemle, Vol. 19. No. 2. 2010. 7-45.

„Múlt nélküli történelem: A magyar demokratikus ellenzék független történelmi emlékezete”, Politikatudományi Szemle, Vol. 25. No. 4. 2016. 7-43